

VALENTYNA V. BEZDRABKO

Dr (History), Professor, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine)

HANS HENRICH BOOMS AND ARCHIVAL APPRAISAL

Abstract. *The article is devoted to one of the most important and most complex tasks of archival studies – the theory of archival appraisal. Despite its representative scientific literature, its individual aspects remain poorly developed. One of the largest European archivists of the 20th century Hans Booms, has entered the history of developments in the archival appraisal. The main content of his theory is the need to consider complex approaches to determining the significance of documents, in particular the value framework of society, personality. He became the first who changed the official paradigm of archives to the public, recognized the usefulness of hermeneutics to find out the motives for creating documents without touching upon the relativity of objective and subjective reflection of reality in them.*

Hans Booms expanded the concept of “documentary heritage”. Its meaning goes beyond the traditional perception of a document that serves to provide managerial actions and implement relevant decisions, and covers all “texts” irrespective of their form of existence – written, printed, photographic, mechanical or automated. This greatly influenced the notion of “public heritage” and determined the well-known concept of collective memory. H. Booms deny the usual vision of the archive as a place of cumulating of documents that ensure the effectiveness of management in “active life”. Theoretical understanding of the archive was reflected in the definition of the unit of storage, which, in the conditions of the emergence of the newest information carriers, expands significantly. This is no longer just administrative documents, but also other objects that archivists may have nothing to do with the appearance and operation of which. Therefore, as Booms argued, archivists can be responsible for the practical scope of working with operational documents when it comes to administrative documentation.

An important merit of G. Booms is that he holistically represented the natural inclination of the archivist – to create a documentary heritage.

Keywords: *Hans Booms, Archival Education, Archivist, Archive, Archival Appraisal, Macro-Appraisal.*

БЕЗДРАБКО В.В.

Доктор історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна)

ГАНС ГАЙНРИХ БООМС І ТЕОРІЯ ЕКСПЕРТИЗИ ЦІННОСТІ ДОКУМЕНТІВ

Анотація. *Статтю присвячено одній із найважливіших і найскладніших завдань архівістики – теорії експертизи цінності документів. Незважаючи на репрезентативну наукову літературу, окремі її аспекти залишаються недостатньо розробленими. Ганс Боумс, один із найбільших європейських теоретиків і практиків архівістики ХХ ст., увійшов в історію розробками з експертизи документів. Основний зміст його теорії полягав у необхідності врахування комплексних підходів до визначення значущості документів, зокрема ціннісних рамок суспільства, особи. Він став першим, хто змінив офіційну парадигму архівів на суспільну, визнав корисність герменевтики для з'ясування мотивів створення документів, не торкаючись при цьому відносності об'єктивного й суб'єктивного відображення в них реальності.*

Ключові слова: *Ганс Боумс, архівознавство, архівіст, архів, архівна експертиза, теорія експертизи цінності документів, архівна макроекспертиза.*

ХАНС ГЕНРИХ БООМС И ТЕОРИЯ ЭКСПЕРТИЗЫ ЦЕННОСТИ ДОКУМЕНТОВ

***Аннотация.** Стаття посвящена одной из важнейших и самых сложных задач архивистики – теории экспертизы ценности документов. Несмотря на репрезентативную научную литературу, отдельные ее аспекты остаются недостаточно разработанными. Один из крупнейших европейских теоретиков и практиков архивистики XX в. Ханс Боомс вошел в историю разработками по экспертизе документов. Основное содержание его теории заключается в необходимости учёта комплексных подходов к определению значимости документов, в частности ценностных рамок общества, личности. Он стал первым, кто изменил официальную парадигму архивов на общественную, признал полезность герменевтики для выяснения мотивов создания документов, не касаясь при этом относительности объективного и субъективного отражения в них реальности.*

***Ключевые слова:** Ханс Боомс, архивоведение, архивист, архив, архивная экспертиза, теория экспертизы ценности документов, архивная макроэкспертиза.*

У червні цього року виповнюється 95 років від дня народження видатного менеджера, організатора й теоретика науки, чії ідеї суттєво вплинули на розвиток архівістики Західної Німеччини та відгукнулися в працях далеко за її межами, – Йоганнеса (Ганса) Гайнріха Боомса (Johannes (Hans) Heinrich Booms). Незважаючи на помітний слід в історії архівістики, його ім'я мало про що говорить широкому фаховому загалу в Україні. А між тим зарубіжні колеги називають його одним із найбільших європейських архівістів ХХ ст. Приєднуючись до високої оцінки колег, вважаємо за честь актуалізувати творчий доробок Ганса Боомса і створити в національному науковому просторі зручний контекст для розуміння того, чому його зараховують до плеяди великих архівістів.

Ганс Боомс народився 22 червня 1924 року у невеличкому німецькому містечку Галдерн (Північна Райн-Вестфалія, Німеччина) у сім'ї офіцера залізниці Теодора Боомса. Невдовзі родина переїхала до міста Еммеріх-ам-Райн (Північна Райн-Вестфалія), де він 1942 року закінчив гімназію. У двадцятирічному віці його було мобілізовано на військово-морську службу. По закінченню Другої світової війни Ганс Боомс повернувся до мирних занять. Після складання в 1946 році екзаменів на атестат зрілості в Кілі він вступив до Кельнського університету на факультет історії, філології, філософії, який успішно закінчив у 1951 році, здобувши фах історика-архівіста і ступінь доктора філософії. Під керівництвом професора Теодора Шидера Г. Боомс увійшов у науковий світ із дослідженням “Німецька консервативна партія: прусський характер, імперське бачення, національне поняття” (“Die deutschkonservative Partei: Preussischer Charakter, Reichsauffassung, Nationalbegriff”) (Hans Booms, MUNZINGER; Hans Booms, 2019).

У 1951-1955 роках Г. Боомс під патронатом федерального міністерства у справах переміщених осіб (м. Бонн) брав участь як науковий співробітник у проєкті “Документи про німців-вигнанців зі Східної, Центральної Європи”. Із 1955 року розпочав працювати архівним референтом Федерального архіву Німеччини (Bundesarchiv) у Кобленці. Тоді ж Боомс склав державний іспит на право викладати у вищій школі і вже незабаром зайшов в аудиторію Марбурзької архівної школи у статусі професора. 1970 року він став почесним професором альма матер – Кельнського університету (Das Bundesarchiv, ARCHIVNACHRICHTEN; Hans Booms, 2019).

Службова кар'єра складалася успішно і вже незабаром Г. Боомс посів вищу сходинку в архівній адміністративній ієрархії, ставши на сімнадцять років президентом Бундесархіву

(1972-1989). Загалом він був членом Федерального архіву Німеччини 34 роки. За час перебування на різних посадах у стінах Федерального архіву Німеччини Боомс відповідав за передавання на державне зберігання документів партій; кіноархів; формування колекцій зображувальних документів; архівно-технічну сферу; зв'язки із громадськістю та просвітницьку роботу. Завдяки його зусиллям під дахом федеральних архівів було створено департаменти військових архівів, що покликані були курирувати доволі специфічні питання у повоєнній ФРН, та зарекомендував себе великим поборником розширення прав доступу до документів. Саме за часів його президентства Бундесархів отримав сучасне високотехнічне обладнане приміщення (1986), а архівна галузь – новий федеральний Закон про архіви (1988). Його ім'я зустрічаємо з-поміж засновників меморіалу “Визвольні рухи в німецькій історії” (м. Раштатт), відомої видавничої серії протоколів федерального уряду (1979) та центрального архіву із компенсацій ФРН (м. Байройт, 1989) (Hans Booms, 2019).

Вагомою була участь Боомса в діяльності Асоціації німецьких архівістів, коли на волонтерських засадах довелося виконувати різні управлінські й організаційні функції. Долучення до численних національних і міжнародних експертних комітетів з архівістики принесло йому високу академічну репутацію. Авторитет Г. Боомса як архівіста був настільки великим, що в 1980-1984 роках його обрали віце-президентом, а в 1984-1988 роках – президентом Міжнародної ради архівів.

Окремо слід відзначити громадянську позицію Г. Боомса. Як історик і архівіст він доклав чимало зусиль для того, аби зробити німецькі архіви відкритими. Майже два десятиріччя тривало обговорення питання встановлення “межі” давності документів, перетнувши яку ті потенційно набували статус документів загального доступу. Наприкінці 1970-х років суперечки завершилися встановленням “правила тридцяти років”, що фактично означало відкриття архівів і документів, строк зберігання яких перейшов тридцятирічний рубіж. Практично це привело до оприлюднення всіх документів, що стосувалися приходу до влади першого післявоєнного канцлера Конрада Аденауера і створило відповідний прецедент у правовій практиці. Це стало чи не найбільшим демократичним досягненням Ганса Боомса на посаді президента Бундесархіву, котрий вважав, що усвідомлення політиком відкритості архівів, а його діяльності у перспективі обов'язково оприлюдненої і документально засвідченої, незважаючи на початкову конфіденційність, зобов'язувало їх діяти відповідально. На знак визнання заслуг від імені німецького народу він був нагороджений орденом “За заслуги перед Федеративною Республікою Німеччина” і Великим Хрестом першого ступеня.

Крім безперечних правових, організаційних, управлінських, педагогічних досягнень, про Г. Боомса варто говорити ще як і про науковця високого гатунку. Із-поміж інших його праць, окремо слід сказати про опубліковану ним ще в 1972 році, що стала вислідом впливової дискусії німецьких фахівців наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років. Англомовному світу вона стала відома через 15 років, коли часопис Товариства канадських архівістів “Archivaria” оприлюднив на шпальтах її переклад. Ідеться про розвідку, яка уособила бажання колеги переглянути статус архівів і значущість архівіста – “Суспільний лад і формування [документальної спадщини/традицій] спадщини: до проблеми архівної експертизи джерел” (“Gesellschaftsordnung und Iberlieferungsbildung: zur Problematik archivarischer Quellenbewertung”) (Booms, 1972; Booms, 1987).

Ганс Боомс не схвалив ідей сучасників, орієнтованих на значущість, елітарність фондоутворювача як вирішальний критерій, аби документи одержали статус достойників на постійне зберігання, а також відкинув “марксистську шкалу цінностей” тодішніх соціалістичних країн, заземлену на ідеологічних позиціях. Він запропонував власну

систему експертизи цінності документів, в основі якої перебувають інтереси всього суспільства (Coutur, 1990). Боомс уважав, що архіви зобов'язані зберігати всі документи про життя громади, незалежно в межах якої установи вони артикулюються чи статусу особи, з котрою пов'язані. Ця позиція була задекларована Боомсом у заголовку статті і фактично стала основоположною для його теорії експертизи цінності документів, що здобула визнання як доволі прогресивної.

Оригінальність міркувань, з якою ми зустрічаємося в статті, починається з розширеного тлумачення поняття “документальна спадщина”. Його значення виходить за межі традиційного сприйняття архівістом документа, що слугує для забезпечення управлінських дій та реалізації відповідних рішень, і охоплює усі “тексти” незалежно від форми їх існування – письмові, друковані, фотографічні, механічні чи автоматизовані (Booms, 1987: 75). Це значно вплинуло на поняття “суспільна спадщина” і детермінувало відому концепцію колективної пам'яті.

Отже, Боомс заперечує звичне бачення архіву як місця кумуляції документів, які забезпечували ефективність управління в “активному житті”. Теоретичне осмислення архіву відобразилося у визначенні одиниці зберігання, що в умовах появи новітніх носіїв інформації значно розширюється. І це вже не лише службова документація, але й інші об'єкти, до появи та функціонування яких архівісти можуть не мати жодного стосунку. Тому, як твердив Боомс, робити архівістів відповідальними за практичні сфери роботи з документами резонно лише в тому випадку, коли йдеться про службову документацію.

Для проведення експертизи цінності документів архівіст, по-перше, зобов'язаний добре орієнтуватися в історії самої установи, розуміти її місце і роль в житті суспільства, бути обізнаним із життям особи, коли йдеться про особовий фонд чи документи особового походження (Coutur, 1990: 90). По-друге, на думку Г. Боомса, проводити експертизу варто з урахуванням історичності самого документа і врахування того, що міг значити цей документ на момент свого виникнення, а не з погляду поточного моменту. По-третє, експертиза повинна працювати на те, щоб зберегти інформацію максимальних обсягів при мінімізації кількості самих документів.

Боомс також закликав, аби експертиза цінності документів відбувалася комплексно, системно і на користь усіх страт суспільства. Архівіст не може бути “інтуїтивним професіоналом”, задовольнятися випадковими знахідками документів. Він покликаний відбутися фахівцем, озброєним сучасною методикою, спрямованою на проектування й керування документаційними процесами, аби точно знати наперед, що згодом може потрапити до архіву і в якому стані, тобто з урахуванням історичної перспективи. При цьому архівіст зобов'язаний керуватися винятково інтересами архіву, держави (національної безпеки), суспільства і культури (Coutur, 1990: 91). Подібна позиція була згодом підтримана відомим канадським архівістом Террі Іствудом (Coutur, 1990: 104).

Ще одна важлива ремарка стосовно поглядів Г. Боомса на архівіста. На його глибоке переконання, тільки практичний, “максимально різноманітний людський досвід” робить із звичайного архівіста професіонала, та дозволяє йому формулювати компетентні судження. Це створювало небезпеку у сприйнятті теоретиків експертизи документів, що не мали достатнього практичного досвіду. Проте Боомс не заперечував академічності в освіті архівіста, якщо вона була історичною. Усвідомлюючи суперечність цієї позиції колеги, вважаємо, за необхідне зробити ремарку загального плану. Традиційно в Німеччині розрізняють *Archivkunde* й *Archivwissenschaft* як науку про архіви. Однак перше слово має вживання у контексті архівних техніки, методів, у той час, коли іншим оперують у значенні близькому до українського “архівознавства”. Очевидно, декларуючи свою позицію, Боомс намагався підкреслити виняткове значення для особи, що проводить експертизу документів володіння нею методами архівістики.

Велика заслуга Г. Боомса, на нашу думку, полягає в тому, що він цілісно представив природну схильність архівіста, а саме: формувати документальну спадщину, оскільки в архіві зберігається лише варте того, аби бути збереженим (Booms, 1987: 76). Архівіст, як добродійний гуманіст, оцінюючи значущість потенційно “можливих архівних” документів, а отже, визначаючи доцільність їх постійного зберігання в архіві, здійснює установчий акт, згідно з яким “суспільна інформація перетворюється в “історичні джерела” (Booms, 1987: 76). У системі своїх міркувань Боомс активно послуговувався ідеями колеги Артура Зехеля і, розвиваючи їх, так само вважав, що “акт перетворення гетерогенного континууму реальних подій у інтерпретативну, дискретну форму” (Zechel, 1965: 298) є архетипною діяльністю архівіста, пов’язану з формуванням документальної спадщини і незалежну від офіційної ідеології правлячих кіл, тобто функцією, реалізацію якої від нього чекає суспільство або соціальні групи, яким він служить (Booms, 1987: 76).

Широкомасштабна фрагментація життя суспільства й держави викликала глобальне збільшення обсягів документації як продукту управління, суспільних і особистих відносин. Це спонукало Г. Боомса говорити про неминучі наслідки інституціоналізації “керованого життя”, численних бюрокрацій і організаційних систем, які документують власну діяльність і примножують обсяг інформації шаленими темпами. Популяризація застосування в архівній справі інноваційних технологій, безперечно, відповідає сьогоденню, але не зменшує обсяг інформації, з яким архівістам доводиться мати справу. Саме тому експертиза цінності документів для архівіста є головною професійною місією. До того ж, Боомс писав, що архівіст фактично завжди перебуває “у полоні” свідомого вибору того, хто визначає і схвалює потребу (або навпаки) документування факту, явища чи процесу і стоїть у витоків “життя документа” (Booms, 1987: 77). Доцільність документування має базуватися на чітких теоретичних, нормативно-правових засадах, а не на інтуїтивному, довільному сприйнятті й оцінюванні важливості інформації в поточному моменті і на майбутнє (Booms, 1987: 77). Лише за таких умов можна досягти контрольованого продукування документів, зменшити обсяги інформації і через призму теоретично обґрунтованої експертизи полегшити вибір архівіста “бути чи не бути?” документів в архіві.

Як вважав канадський архівіст Террі Кук, Боомс першим намагався зламати “статистичну” парадигму архівістики і став яскравим “мислителем з архівної оцінки на філософських засадах” (Cook, 1997: 30). Виступаючи проти найгірших традицій тотального контролю над архівами, коли ідеологічні цінності держави визнаються основоположними для архівної діяльності і мають бути репрезентовані в документах постійного зберігання, Боомс пропонував суспільству визначити власні цінності, а потім, керуючись ними, проводити відбір документів. Він писав: “якщо дійсно є щонебудь або хто-небудь, хто має право надавати легітимність архівній експертизі”, то це суспільство, котре декларує загальну громадську думку, санкціонує публічні дії керівників країни, генерує соціополітичний процес, легітимізує владу та забезпечує її фундаментальними орієнтирами. Особливість його позиції стосовно експертизи полягала в тому, що тільки громада, а не “обрані користувачі” (Т. Шелленберг) чи “державні адміністратори” (Г. Дженкінсон), має генерувати критерії, якими вимірюватимуться підстави для відбору документів.

Розвиваючи цю думку, Боомс вважав, що кожне суспільство має власні, історично детерміновані ціннісні рамки. Тому, коли йдеться про давні документи, необхідно діяти в рамках тієї системи цінностей, що була притаманна для того чи іншого суспільства конкретної епохи, яка й генерувала відповідної форми та змісту письмові акти. Останні, власне тому лише існували, що забезпечували інтереси сучасників, заради яких були створені. Виважене сприйняття системи цінностей суспільства дозволило Боомсу говорити про її

відносність. Суть його роздумів полягала в тому, аби стверджувати про цінність одного документа варто його співвідносити з тими, що не одержали експертного висновку про доцільність їх зберігання, хоча були створені в одному середовищі чи спільним автором. Це дозволить переконливо підтвердити вибір на користь “обранця” (Сох, 1994: 16).

На початку 1990-х років Боомс переглянув власні погляди стосовно пріоритетності інтересів суспільства, згенерованих часом у документах. Ідеться про суттєву заувагу, яка стосувалася важливості враховувати не лише динаміку суспільного розвитку чи мінливу громадську думку, але і функції тих “ключових творців документів, призначених суспільством для реалізації потреб та побажань” громади (Cook, 1997: 30-31). Зміст документа, принцип походження і функційна пам’ять, заземлені на суспільних потребах – такою виявилася формула теорії експертизи, до якої він згодом прийшов. Для нього принцип походження – це архівний прояв історичного детермінізму.

У цьому контексті Г. Боомс стверджував, що архівісти потребують всебічного вивчення функціональних повноважень тих, хто створює документи. Це важливо для того, аби логічно виважено й методично правильно увідповіднити походження документів від функцій установи, мотивації особи, соціальної групи (як автора документа) тощо. У загальному йдеться про нову стратегію експертизи, чітко й завершено сформульовану наприкінці 1980-х років відомим канадським архівістом Террі Куком у вигляді теорії макроекспертизи документів, суть якої полягає в першочерговій необхідності врахування макроконтексту їх народження, походження, а не змістової, історико-документальної значущості. Однак Т. Кук виклав основи своєї теорії на філософському рівні через соціальні функції та інституційні макроконструкції, а Г. Боомс закликав до осмислення функційного підходу на стратегічному рівні, тобто можливості його застосування в державному масштабі, негайному переході від “аморфних” соціальних функцій, умотивованих ними документальних потреб, до конкретних інституційних їх проявів на ґрунті походження.

Ці ідеї перегукуються з працею знаної американської архівістки Г.В. Самуельс, авторки відомих “Університетських записок: документування сучасних коледжів і університетів” (“Varsity Letters: Documenting Modern Colleges and Universities”, 1992 р.), де вона виклала теорію документаційної стратегії (Samuels, 1992). Незважаючи на конкретну прив’язку в назві, висновки, зроблені авторкою, можна застосувати загалом до будь-якого функційного аналізу діяльності установи та формування її архіву. Але особливістю розвідки Самуельс є не лише виклад конкретної методології, яка уповні розкриває засади функційного аналізу установи, план оцінювання, але й стратегія міжінституційної діяльності, виявлення зв’язків між установами, залучення документів особового походження, які можуть доповнити бачення функційних можливостей і їх реалізації, фокусуючись на всьому “взаємозалежному інформаційному всесвіті” (службових документах, публікаціях у засобах масової інформації, культурних артефактах тощо) (Samuels, 1992: 15).

Боомс також стверджував, що соціальні цінності, норми так само впливають і на архівістів. Ця теза відкривала розуміння й усвідомлення двох застережень: по-перше, досвід, приміром, Радянського Союзу чи Німецької Демократичної Республіки, є доволі драматичним для тих документів, які не вписувалися в систему офіційних соціальних цінностей, що вимагало відповідного реагування архівістів. По-друге, архівісти мають важелі впливати на систему цінностей суспільства і змінювати її легітимно.

Безперечно, багато інших гідних архівістів зверталися до теорії експертизи цінності документів Боомса. Із-поміж таких укажемо на тих, хто не лише схвально її підтримував, але й конструктивно критикував, наприклад, Р. Браун, котрий, називаючи принцип походження основоположним, вважав, що його дія обмежується лише інституціями із жорсткою

структурною моделлю (Brown, 1995: 150). Однак він вважав Боомса першим архівістом, хто визнав корисність герменевтики для з'ясування мотивів створення документів, не торкаючись при цьому відносності об'єктивного й суб'єктивного відображення в них реальності.

Інша znana дослідниця – Барбара Л. Крейг, розвиваючи основні положення теорії експертизи Г. Боомса, доповнила їх класичними ідеями про важливість зовнішніх і внутрішніх характеристик документів для експертизи, зберігши прихильність до міркувань попередників (С. Мюллера, Р. Фруїна, Й. Фейта, Г. Дженкінсона, Т. Шелленберга та ін.) (Craig, 1992: 179).

Крім хвилі публікацій у фахових виданнях США, Канади, що стали відгуком на розвідку Ганса Боомса і зробили його найбільш цитованим європейським архівістом в американському контексті, відмітимо популярність теорії на його батьківщині після об'єднання Німеччини в 1990-му році, коли “партійність” моделі експертизи остаточно відійшла в минуле і центр уваги змістився на суспільство, особу як основних діячів історії та творців оцінкових засад (Kolsrud, 1992: 34). Цілком слушно, Т. Кук вважав Ганса Боомса ідейним натхненником для себе та своїх колег у розробленні теорії архівної експертизи.

Новаторський і ретельний розгляд питань, пов'язаних із формуванням документальної спадщини, дозволив Г. Боомсу торкнутися й інших важливих тем архівістики (Kolsrud, 1992: 34). Він чітко окреслив трансформацію архівної парадигми з “офіційної” в “суспільну”, коли, крім доцільності зберігання документів в ім'я держави та забезпечення ефективності управління, культивується першочергове врахування константних суспільних потреб і запитів. Можливо саме така громадянська позиція багаторічного керівника Бундесархіву, одного з очільників Міжнародної ради архівів у 1980-х роках і спричинила непохитне відстоювання демократизації архівів та прислужилася в розбудові архівної справи Німеччини й перегляду її теоретичних засад у світі.

Література / References:

- Booms, 1972 – *Booms H.* Gesellschaftsordnung und überlieferungs-bildung: Zur Problematik archivarischer Quellenbewertung // *Archivalische Zeitschrift*. 1972. № 68. S. 3-40. [in German].
- Booms, 1987 – *Booms H.* Society and the Formation of a Documentary Heritage: Issues in the Appraisal of Archival Sources // *Archivaria*. 1987. Vol. 24. Pp. 69-107. [in English].
- Brown, 1995 – *Brown R.* Macro-Appraisal Theory and the Context of the Public Records Creator // *Archivaria*. 1995. Vol. 40. Pp. 121-172. [in English].
- Cook, 1997 – *Cook T.* What is Past is Prologue: A History of Archival Ideas Since 1898, and the Future Paradigm Shift // *Archivaria*. 1997. Vol. 43. Pp. 17-63. [in English].
- Coutur, 2005 – *Coutur C.* Archival Appraisal: A Status Report // *Archivaria*. 2005. Vol. 59. Pp. 83-107. [in English].
- Cox, 1994 – *Cox R.J.* The Documentation Strategy and Archival Appraisal Principles: A Different Perspective // *Archivaria*. 1994. Vol. 38. Pp. 11-36. [in English].
- Craig, 1992 – *Craig B.L.* The Acts of the Appraisers: The Context, the Plan and the Record // *Archivaria*. 1992. Vol. 34. Pp. 175-180. [in English].
- Das Bundesarchiv, ARCHIVNACHRICHTEN – Das Bundesarchiv trauert um Prof. Dr. Hans Booms. URL: ARCHIVNACHRICHTEN <http://archivnachrichten.blogspot.com/2007/05/das-bundesarchiv-trauert-um-prof-dr.html> (дата звернення 18.05.2019). [in German].
- Hans Booms, 2019 – Hans Booms // *Encyclopedia of Archival Writers: 1515–2015* / ed. by Luciana Duranti and Patricia C. Franks. Lanham, Boulder, New York, London: ROWMAN&LITTLEFIELD, 2019. Pp. 61-64. [in English].
- Hans Booms, MUNZINGER – Hans Booms. URL: MUNZINGER: Wissen das zaelt. <https://www.munzinger.de/search/portrait/hans+booms/0/16624.html> (дата звернення 17.05.2019). [in German].
- Kolsrud, 1992 – *Kolsrud O.* The Evolution of Basic Appraisal Principles – Some Comparative Observations // *American Archivist*. 1992. Vol. 55. Pp. 26-39. [in English].
- Samuels, 1992 – *Samuels H.W.* Varsity Letters: Documenting Modern Colleges and Universities. Chicago: Society of American Archivists and Scarecrow Press, 1992. 281 p. [in English].
- Zechel, 1965 – *Zechel A.* Probleme einer Wissenschaftstheorie der Archivistik mit besonderer Berücksichtigung des Archivwesens der Wirtschaft // *Tradition: Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie*. 1965. Vol. 10, Issue 5/6. Pp. 298-320. [in German].